

מִשָּׁה לֵיב לִיִּינְבְּלוֹם.

מ א מ ר ר א ש ו ן .

אין כמעט אף סופר עברי אחד, שכל תולדותיו תהיינה גלויות וידועות לקוראיו, כליליינבלום. הרגשה פנימית קננה בלבו, שיש למאורעותיו ערך היסטורי, ועל-כן דאג לספרם לכל פרטיהם בשלשה ספרים מיוחדים. ואמנם, חיו הפרטיים התלכדו כל-כך בחיי כלל-האומה, עד שקשה לסמן, היכן מסיימם הראשונים, והיכן מתחילים האחרונים. ואולם דבר זה עצמו מעלה את חשיבות תולדותיו על כל מה שאנו מוצאים ב„הטאות-נעורים“, „דרך-תשובה“ ו„דרך לעבוד גוילים“. כשאנו מרצים אותן אנו מרצים את תולדותיהן של שתי תקופות חשובות בדברי-ימינו.

א.

משה ליב היה בן-יחיד לאביו (מאשתו השניה) ולאמו, שנולד להם בעיירה קייידאן (פלך קובנה) בכ"ט תשרי תר"ד, חמש שנים אחד ששהו בנשואיהם בלא בנים. אמו מתה עליו בילדותו, בשנת תרי"ג (במגפת החלי-רע), ואביו נשא את אחות-אמו, שהיתה לו כאם. אביו, ר' צבי, היה בעל-מלאכה (חֶבְרָן) עני, אבל מאותם בעלי-המלאכה בני-התורה, שהם פוחתים והולכים בימינו. בעל-מלאכה זה לא רק ידע מקרא ומשנה, אלא גם היה בקי ב„עיקרי-צקב“ ובמדרשים והיה מגיד „שעור“ באגדה בבית-המדרש שבקייידאן; ומתוך ספרים עבריים ישנים קנה לו ידיעות שונות בגיאוגרפיה, בחכמת-הטבע ובהנדסה, — ידיעות, שכמובן, היו מעורבות בדברי-הכאי וגוזמאות ואגדות תפלות. אב זה רצה בכל לבו, שבנו יגדל ממנו בתורה ויהא רב בישראל. בזה רצה גם אבי-אמו, שהיה מלמד-תינוקות. אבל זקנו זה היה בקי במקרא ומעט גם בדקדוק, ועל-כן לא נתן לו „לשחות ביים-התלמוד“ קודם שקבל, לכל הפחות, מושג כל-שהוא מכתב-היקודש (דבר, שלא

חששו לו אז כלל), ועבר עמו קודם לכן את חמשה חומשי־התורה ואת הנביאים הראשונים, ורק בשנת תרי"א, כשהיה משה ליב בן שבע שנים (זמן מאוחר למדי, לפי השקפתו של הדור ההוא...), התחיל ללמוד תלמוד. לעומת זה לא למד את „מלאכת־הכתב“ אלא בשנת תרט"ז, כשכבר היה בן שתים־עשרה שנה; ובאותה שנה נכנס לשיבת־קידאן, שלמד בה עד שנת תרי"ח. ואולם עוד בסוף תרי"ז, כשהיה נער בן שלש־עשרה, ארס לו אביו ילדה בת אחת־עשרה שנה מן העיירה ווילקומיר הסמוכה לקידאן. לשאול את הנער לא היה מן הצורך, כמובן, שהרי אושר גדול הנחיל אותו אביו בשדוך זה: אבותיה של הכלה נתחייבו לתת נדוניה סך שלש מאות רובל וגם שתי שנים מזונות קודם החתונה (משה ליב עבר בשנת תרי"ח לווי־קומיר כדי ללמוד ב„שיבתה“) ושש שנים אחריה, — ומה לחתן עוד? — ואף להמתין הרבה בחתונה עד שיגדלו הילדים לא ראו צורך בדבר לא אבי־החתן ולא החתן עצמו, שהבהילוהו הרהורי־לילה רעים, ובחודש מנחם־אב תרי"ט נשא נער בן חמש־עשרה ילדה בת שלש־עשרה „כדת משה וישראל“.

ואולם הנער בגופו לא היה עוד נער ברוחו. כנראה, על־פי השפעתו של אביו, התחיל שוקד, בשעות־הפנאי מלימוד ההלכה היבשה עם התוספות והמהרש"א והמהר"ם שי"ף התלויים בה, על האגדה המענגת את הלב והמרחבת את הודעת, ובנער הקטן כבר נתגלתה אז נטיתו הפנימית לעסקנות והתחברות: הוא יסד „חברת עין־יעקב“ של נערים, שהוא היה להם לראש, וכשראה בידי המורה, שהורה אותו את הכתיבה, שירים שונים, נסה אף הוא לחבר כדמותם — והפיוטים שאהב היו לו לעזר בזה. אבל באותה שעה עצמה היה מתעמק בספר „חכמת־שלמה“ עם הפירוש „רוח־חן“, שהשיג במקרה, וכן בספרי הרמב"ם ותשובות הרשב"א ובפירושו של דון יצחק אברבנאל על התורה. מזון רוחני זה הוא בוודאי לא בשביל נערים בני ארבע־עשרה וחמש־עשרה; אבל לדור הישן היתה דרך אחרת בזה, ואם נער בן שבע יכול היה לעסוק בשיטת „תגרי־לוד“, בוודאי אפשר היה לנער בן ארבע־עשרה לקרוא את „מאמר־האהדות“.

ואולם בסבת מזון רוחני זה — כמה שהיה רחוק מלהטות את ה„אברך“ מ„דרך הישר“ — נעשו מזונותיו הגשמיים של משה ליב מרורים מאד. בבית־אבותיה של אשתו, שאכל „מזונות“ על שולחנם, היתה השלטת — האשה. בעל „חטאות־נעורים“ תאר את חותנתו בצבעים שחורים מאד, וכפי הנראה, הפריז על המדה מתוך שמדד את מעשיה לא במדת הכוונה והתכלית, אלא במדת הצער והיסורים, שגרמו לו. חותנתו של ליליינבלום היתה „אשת־חיל“ ויראת־ה' כאחת. היא היתה בעלת שכל מעשי, שכל של גבר; אבל מעשיותה

היתה רחוקה מאותה המעשיות הגסה, התגרנית, שאף את אלהיה היא מוכרת
בנידע-עדישים. היא בזוזה הרבה ממון (לפי מצבה) כדי למצוא לבתה חתן
בן-תורה וירא-שמים: זה היה כבודה, זה היה תענוגה, זה היה אשרה בעולם-
הזה וזה היה חלקה לעולם-הבא. והדבר מובן, שהיתה משתוקקת בכל לבה,
שחתן זה יעסוק רק בתורה ויהא חרד לדבריה. ומה גדולים היו יסוריה
כשנוכחה, שהוא קורא „בספרים חיצונים“ ומתוכם למד להלעיג על מנהג-
כפרות! הלא את שני עולמותיה קפחה בבת אחת!... ובכן התחילו קטטות
ומחלוקות וקללות בבית. מובן מאליו, שכל אלה לא הועילו להרחיק את מ"ל
מעל „ספרים חיצונים“ מעין „צמח-דוד“ לר' דוד גאנו ו„מלאכת-מחשבת“
לר' משה חפץ. בספר האחרון מצא כפירה במציאות השדים והמזיקים;
וכפירה זו מצא גם אצל הברדשי ובאחדים מספרי זרמב"ם, שנועז לקרוא
אז (את „מורה-נבוכים“ לא נועז עוד לקרוא אז!). לא על נקלה הסכים
לכפירה זו, אף-על-פי שהיו לו חכמים גדולים לסמוך עליהם. כי משמר
היה ליליינבלום מטבעו. — דבר, שאינו נלאה לחזור עליו בכל שלשת ספריו
הביאוגראפיים ושכל שורה ושורה מטפריו מעידה על אמתותו. קשה היה לו
עד מאד לשלול איזה דבר מקובל ומסור. הוא לא היה „קל“; רצין היה
ומשקל הרבה וקשה-לשנות. הכפירה בדבר הדתי היותר קל עלתה לו בלילות-
נדודים ובמלחמה נפשית גדולה. רק שכלו הישר הוא שעמד לו שלא להשאר
בנקודת-הקפאון של המסורת. ואף שכלו זה היה עומד לו אך כשהיה לו
איזה אבטוריטט לסמוך עליו: אז היה בוחר משני האבטוריטטים בזה, שהשכל
הישר נוטה לדעתו. אבל לשלול מתוך תשוקת-הלב, לסתור בסופה וסערה מפני
ש„התשוקה היא אבי-הרעיון“, כגור-דון חברו במלחמת התקונים-בדת, —
לכך לא היה מסוגל מימיו. ומפני-כן דוקה היה מסוכן להאורתודוכסים
ביותר: לא בעל-תאווה וקל-דעת היה איש-מלחמתם, אלא כובש את יצרו
כמותם וזהיר בקדשי-האומה כמותם. בכל מה שכפר לא כפר אלא אחר ישוב-
דעת מרובה ואחר מלחמה פנימית איומה. — ואולם לאהר שכבר היה בא לידי
כפירה באיזה דבר היה „קשה-ערף“ מאין כמוהו: שום רדיפה, שום איום,
שום חלקת-לשון ושום פניה פרטית לא יכלו להעבירו על דעתו. כך היה
הדבר בכל כפירותיו, וכך היה בכפירתו במציאות השדים והמזיקים. מכיון
שהיו לו אבטוריטטים לסמוך עליהם חדל, אחר מלחמה פנימית ארוכה, להאמין
בשדים ומזיקים לעולם. ומצוין הוא הדבר, שאף-על-פי-כן לא פסק עוד מלהאמין
בגלגולים, מפני שעדיין לא נתרופפה אמונתו ב„זוהר“ בפרט ובקבלה בכלל...
מאליו הדבר מובן, שהתלמוד נשאר לו עוד קודש-קדשים, ובשנת תרכ"ב,
כשהיה בן שמונה-עשרה, סיים את הש"ס והתחיל לעבור עליו מחדש בשקידה

עצומה, עד שלפעמים היה לומד חמשים דף גמרא ליום. את הרהוריו וספקותיו המרים רצה, כפי הנראה, להטביע בים-התלמוד, — הספר הדתי האחד (חוץ מן המקרא, כמובן). שלא פקפק עוד בקדושתו כלל וכלל... כי את האגדות ה"עבות כשקים" ביאר עוד בימים האלה על דרך האליגוריה ואף רגע לא חשב, שאינן מן השמים, כמו שכל התלמוד כולו הוא מן השמים, והתנ"ך לא כל שכן? — ואולם מעט-מעט באו לידו ספרים ממין חדש. גליונות ישנים ומכורכים-ביחד של "המגיד" נתגלגלו לידו, ואחר-כך השתתף עם צעירים אחדים מעירו בחתימה על "הכרמל", ומליצותיו של המלבי"ם לקחו את לבו והתחיל לחקות אותן, עד שלסוף "יסד" ביחד עם הצעירים הללו עתון שבועי — בכתב-יד, שבו היה הוא כותב את חלקהשירים. מתחלה היה כותב כל שבוע מענין פרשת-השבוע, ואחר-כך כתב גם שירים על עניני-המדינות ומליצות מעין חזיונות-הנביאים. ובין כך וכך השתלם בתנ"ך וב"צוהר-התיבה" וב"תלמוד לשון עברי" — התורני נעשה "משכיל" והתלמודי — "מליץ".

בשנת תרכ"ד כבר היה יושב כמה שעות בכל יום בבית כורך-הספרים וקורא את ספרי-ההשכלה, שניתנו לו לכריכה. ואף-על-פי-כן היה מתקרא עוד לקרוא בביתו את הספר "שירי-בת-ציון" של מיכה יוסף לבנון, שהרי בשיר "שלמה וקהלת" יש דברי-מינות הרבה, והיה קורא אותו במקום שאסור לקרוא דברי-תורה... כל-כך משמר ואטי בהשתחררותו מן המסור היה "ראש-האפיקורסים" של סוף שנות-הששים ותחילת שנות-השבעים!

ובשנת תרכ"ה, כשהיה בן עשרים ואחת, כלו לו מזונותיו על שולחן חותנו. ומאחר שהקטנות והקללות מצד חותנתו היה הולכות ומתרבות בה במדה שהלכו ונתרבו סימני המהפכה הפנימית שבלבו, הוכרח האברך ה"משכיל", שלא היתה לו שום הכנה כדי למצוא פרנסתו במלאכה או במסחר, "לשחר לטרף"; וכמובן, נעשה "מלמד". אבל לא מלמד פשוט, אלא ראש-ישיבה. כלומר: הוא קרא בשכר מועט שיעורים בתלמוד לפני חבורה קטנה של בחורים. ובשנה שלאחריה, בשנת תרכ"ו, יסד שתי ישיבות, אחת גדולה ואחת קטנה, וגם אחד מעשירי-העיר לקח אותו למורה לבנו, שהרי היו בו "תורה וחכמה במקום אחד", באופן שהיה לו בחורף תרכ"ו סכום עצום — ששים וששה רובל-כסף, — ומי בוילקומיר מאושר כמוהו?

ועוד אושר גדול אחד נפל בחלקו. בשנת תרכ"ז נדפס שירו הראשון, בספר "הערות ותקונים לתשובות הגאונים והדיואן" (ליק תרכ"ז, הוצאת חברת "מקיצי-נרדמים"). על השיר חתם בשם "משה ליב העררליכטסזאהן מורה לבני ישיבה בוילקאמיר". השם "העררליכטסזאהן" אינו אלא תרגום המלות "בן צבי" (את שם אביו "צבי" [הירש] תרגם מלשון "צבי לכל הארצות"): עדיין לא

היה „נכתב“ בכתב-הפקודים של עדת-ישראל בוילקומיר ולא היה לו שם משפחה עד סוף שנת תרכ"ט. בשם „העררליכטסזאהן“ חתם גם על מאמרו „ארחות-התלמוד“ וכמו שנראה למטה, היה לו דבר זה סבה לשנות את שם משפחתו לשם „ליילינבלום“.

המליץ נעשה איפוא „משורר“ והמשורר הרבה לקרוא לא רק ספרי-שירים וספרי-מליצה, אלא גם ספרים מעין „בהינת-הדת“ ו„ארי נוהם“, שמתוכם נוכח שאין הקבלה – „קבלה“ ממש. חוג הדברים, שהאמין בקדושתם האלהית, נעשה צר יותר ויותר. אז קרא מצד אחד, את „מורה נבוכי-הזמן“ לר' נחמן קרוכמאל, ומצד שני – את ספרי ר' יצחק דוב לווינזון, וביחוד את „זרובבל“ – ועיניו אורה. הספר הראשון נתן לו מושג כל שהוא (להבין את „מונה"ז“ לעמקו לא היה מסוגל אז) מן ההתפתחות ההיסטורית, הטבעית, של היהדות כולה. והספר השני הראה לו את חכמה התלמוד בתור חכמים גדולים מכירים את זמנם ואת צרכיו ומתקנים את תקנותיהם החשובות בחכמה אנושית גדולה, אך לא ברוח-הקודש... ובימים ההם חזר ונתגלה העסקן שבלילינבלום: הוא לא הסתפק במה שקרא בעצמו ספרים חדשים, אלא יסד כעין חברה לקריאת ספרי חכמה והשכלה וכעין ביבליותיקה כונן בשבילה, שהיו בה הרבה ספרי שו"ת וכדומה מן הספרים הקדושים, אבל ביחד עמם היו גם ספרים חיצונים „נוראים“ מעין „שירי-תפארת“ וכרכים אחדים של „כרם-חמד“. גם רוסית נסה משה לייב לתלמוד וחשב, שלתכלית זו די לקנות את המלון הרוסי-העברי של מאנדלשטאם. אבל אירע לו מה שאירע לדבניו של מאפול, שרצה לכתוב מכתב בלשון רומית על-פי התרגום הרומי של המלות העבריות שבקונקורדאנציה ל'בוקסטורף, בלא ידיעה להטות את הפעלים והשמות על-פי כללי-הדקדוק: הוא מצא במלון זה רק אותם הפעלים הרוסיים, שפגש בספר הרוסי בצורת-המקור, ואותם שמות העצם והתואר הרוסיים, שפגש שם בצורת נפרדים, בלא נטיות. אבל דבר זה, כמובן, לא עמד לו לשטן, שיחשב בעיני הצעירים ל„ראש-המשכילים“ בעירו, ובעיני החרדים – ל„ירבעם בן נבט“ – חוטא ומחטיא את הרבים. התחילו לרנן אחריו ולהתרעם עליו כעל „אפיקורס“. ספרי הביבליותיקה שיסד הוחרמו, הרבה ספרי-השכלה משלו נשרפו או באש, חדלו לצרפו למנין-עשרה וצערו אותו עוד בכמה דברים, שבעיני בני-דורנו הם דברים של מה-בכך, אבל בעיניו של בן-ישיבה בעיר קטנה לפני ארבעים שנה ויותר היו צרות גדולות וקשות מנשוא. הרב בעיר ווילקומיר קרא את ה„מתפקר“ לביתו ורצה להחזיר אותו למוטב, אבל ה„משכיל“ הצעיר הראה אומץ-לב ועמד על דעתו, שכל מה שהוא מכחיש אין לו יסוד ביהדות

האמתית. מאליו מובן, שגורדינו נחתך אנו: מאז הוא נקרא בשם-הגנאי הנורא „ברליני“. בודים עליו, שהשליך לארץ בבוז את ספר מהר"ם שי"ף, ששם את התפילין בראש כלב (דבר, שהאשימו בו אחר-כך את סמולנסקיין) ושעשן בשבת — בשעה שלא היה מעשן אף בימות-החול... וכך אמרו על אדם, שעדיין לא נועז להסכים לדעתו של ר"א בן עזרא, שהפרקים מ'—ס"ו שבישעיה לא נאמרו על-ידי ישעיה שבימי חזקיה!

ה„משכיל“ נעשה „אפיקורס“. לעת-עתה רק בעיני אחרים ולא בעיני- עצמו. בעיני-עצמו היה אדם נרדף בלא שום חטא ועוון. ולפיכך הרבה להתמרמר על בני-עירו הרודפים אותו ואת התמרמרותו זו הביע בקורס- פונדנציות, ששלח ל„הכרמל“ ו„המליץ“, ובהן לעג להסגולות כנגד החלידע והתנפל על הצבועים והמתחסדים שבעירו. בני-עירו נבדלו ממנו בזעם, והוא הוסיף להתעמק בספרי השכלה וחכמה.

ובבדידותו נתעמקה גם מחשבתו. הוא התרומם על קטנות מעין המלחמה באמונות התפלות ובהבלי-השוא של בני-דורו. הוא נסתכל בחיי-ישראל בזמנו וראה, שמצד אחד, נעשו החיים הללו קשים מאד בסבת השתנותם של תנאי- החיים ואי-השתנותם של חוקי-הדת, שנקבעו בתנאים אחרים לגמרי, ומצד שני, נתרבו בסבה זו עצמה (כך נראה לו אז) מופקרים מכל המינים, שהדת הישראלית נעשתה משחק להם, — ולבו פחד מאד, שמא תשתכח התורה מישראל לגמרי; ואם הדת תבטל, הרי תבטל עמה גם האומה הישראלית, שאין לה לא מדינה ולא לשון ואין לה שיעור אלא הדת, — ועל זה נצטער עד מאד („חטאות-נעורים“, I, 78—80). ולפיכך נקבע בלבו הרעיון, שצריך להקל את עול-הדת ככל האפשר. ודבר זה אפשר יהיה לעשות אם יושם לב להתלמוד. מצוות-התורה (כך נראה לו אז) אינן מרובות ואין קושי לקיימן; ומאחר שהאמין אז אמונה שלמה בתורה מן השמים, הרי גם לא היה יכול אף להעלות על דעתו, שאפשר לעקור מצוה מן התורה. התלמוד, שלא האמין עוד במוצאו האלהי, הוא הוא שהרבה לנו מצוות עד אין סוף; ואולם, ביחד עם זה, הרי כל מה שתקן התלמוד לא תקן אלא לפי צרכי-הזמן, ובכך אין הוא מחמיר מטבעו, אלא מקל, אין הוא מטבעו גודר דרך-החיים, אלא פורץ גדר, יותר נכון — מורה דרך להתאים את דרכי-התורה עם דרכי-החיים. התלמוד הוא, איפוא, ריפורמה גמורה, שלפעמים היא גוזרת גזרות מכבידות כשהשעה צריכה לכך ולפעמים היא מתקנת תקנות מקלות — גם-כן כשהשעה צריכה לכך. וב„ארחות-התלמוד“ האלו חייבים ללכת גם רבנינו, מפני שנשתנו

(1) הספר „חטאות-נעורים“ נכנס לתוך „כל כתבי-ציבוינב“, כרך ב', עמ' 201—210.

הזמנים והשעה מצרכת להקל מעול החומרות היתרות, ביחוד אותן שיסודן בהזיות של הקבלה.

השקפה מעשית זו היא היא שהונחה ליסודו של המאמר „ארחות-התלמוד“, שכתב בחורף תרכ"ח והדפיס באותה שנה ב„המליץ“. ואולם רק יסודו של המאמר היה דרישת התקונים בדת, וברובו היה – הגנה על התלמוד מן האירלאנדי מאק-קול, שספרו „נתיבות-עולם“ נתפשט אז בתרגום עברי, ועוד מסופרים, שהתנפלו אז על התלמוד בעתונים הרוסיים. דברים קשים דבר משה לייב העררליכטסזאהן נגד מחרפי-התלמוד, שנתן אותם לבוגדים, והגן לא רק על ההלכה, שרוח ריפורמית מנשבת בה לדעתו, אלא גם על האגדה, שלא באה אלא לנחם את העם בצרתו הגדולה אחר החורבן ושיש בה הפלגות דמיוניות, כדרך ספרות עממית, אבל לא דברים מזיקים. ואולם אל הרבנים התחנן בדברים נוחים ורכים, שיחוסו על הדת ההולכת ומתנוונה ועל הרוח הלאומית, שתכלה ביחד עם הדת, וישתדלו להתאים את הדת אל צרכי-החיים.

מפני שהיחס החיובי אל התלמוד היה כאן בולט ביותר ולהתנפלות על הרבנים לא היה זכר – לא עורר המאמר „ארחות-התלמוד“ שום רעש לא בחיים ולא בספרות. בחוש-הריה החזק שלהם חשו האדוקים, שאין מאמר זה מסוגל לגרום הפסד להשקפותיהם. רק לכותבו גרם הפסד. ה„ישיבה“ שלו נתבטלה, כמובן, כשאך התחילו הרדיפות כנגדו. אבל אלמנה אמידה אחת שכרה אותו בתור מורה לבניה בשכר הגון לפי ערך. ואולם היא דרשה ממנו, שיחדל לכתוב בעתונים, וכשלא שמע לה, לא נתנה לו האלמנה את בניה להורותם, ולהשיג תלמידים אחרים לא היה יכול מפני שהיה כמוחרם ומנוודה בעירו. הוא נשאר, איפוא, בלא פרנסה. בעל-כרחו נעשה המלמד – חנווני, יותר נכון – אשתו נעשתה חנונית. החנוונות לא הצליחה, והחנווני רצה להעשות שוב מלמד, ואם אי-אפשר בוילקומיר, אולי אפשר יהיה בקובנה, ה„עיר הגדולה“; אבל שמע „אפיקורסותו“ הגיע גם עד קובנה והזיקה לו אף שם. הוא חזר לוילקומיר, והפעם השיג ששה תלמידים לא בתור „מלמד“, אלא בתור מורה-לשעות. שכרו היה – מאה רובל לכל ימי-החורף. מאחר שהחנות, כביכול, השאירתו בעל-חוב, לא היה מצבו החמרי מזהיר כלל. ונוסף על זה חלו שני בניו, ובאותו זמן (בתחילת תרכ"ט) כתב „נוספות לארחות התלמוד“. מפני שלבו היה כואב כפלים: על הרדיפות שסבל ועל עניותו ומחלת-בניו, מצד אחד, ועל שמאמרו „ארחות התלמוד“ לא עשה את הרושם המקווה – מצד שני, כתב את ה„נוספות“ בסגנון יותר חריף ולא הרבה בו עוד לטפל כל-כך בצד החיובי של התלמוד ואף לא – להתחנן אל הרבנים.

ואמנם, מאמר זה פעל הרבה יותר, אפשר, יותר גם ממה שעלה על דעת מחברו. ה"סופר" נעשה "לוחם".

ב.

את הרעש והשאון, שעוררו ה"נוספות" בוילקומיר, ואת הרדיפות שנרדף בסבתן, תאר ליילינבלום⁽¹⁾ באריכות יתרה ב"חטאות נעורים" (1, 89-116). ששה שבועות רצופים לא דברו בוילקומיר על שום ענין אחר. כשהיה ליילינבלום יוצא החוצה היו הכל - וביחוד הנשים והילדים - מתנפלים עליו בהרפות וגדופים ובקללות, והילדים אף היו זורקים בו אבנים ומעפרים בעפר לעומתו וקוראים לו "אפיקורס", "כפורת", "אפיקומן", "גנב צהוב" (זקנו של מ"ל היה צהוב), "כלב צהוב", ועוד. שיר של פגעים מיוחד נתחבר נגד ליילינבלום והוא נתפרסם זה לא כבר⁽²⁾. בבית-המדרש לא היו מצרפים אותו למנין ולא היו אומרים לו "שלום". על פתחי בית-התפלה ועל העמודים שברחוב היו מדביקים כתבי-פלסטר גסים ומגונים עליו ועל בני-ביתו. מחותנו, הקצב הכשר, הדלו לקנות בשר ומאשתו - לחם, שאפתה ומכרה בעצמה. על אביו התמים, שהיה קורא "עין-יעקב" בקידאן בין מנחה למעריב לפני בעלי-המלאכה, אסרו את קריאותיו. כמה פעמים שכרו אנשים להכותו, אבל

(1) תחת ה"נוספות" כבר חתם בשם זה; וגם בו נקרא לא ברצונו החפשי. הוא נסע בשנת תרכ"ה לעיר-טולדתו קידאן כדי להכתוב בכתב-הפקודים של הקהלה בשם "הערליכטסזאהן", שהיה חותם בו את מאמריו כנוכח למעלה, אבל עשרה מחשובי-ווילקומיר כתבו אל בית-הקהל בקידאן, שלא ירשה לו להכתוב בשם ה"אפיקורס" הערליכטסזאהן, והציעו לפניו שיכתוב בשם "ספענער", כשם אחד ממשפחת אמו. משה-ליב לא רצה בשם האחרון שנראה לו בלתי-יפה, בשום אופן. הדבר הוגש אל הרב, וזה הרץ משפט, שניתר לו למשה-ליב לבחור לו באיזה שם שירצה, אבל לא בשם "הערליכטסזאהן". ואז בחר לו בשם "ליילינבלום", שנראה לו יפה ביותר.

(2) עין הרבעון Еврейская Старина שנה ז', חוברת א' (1915), עמ' 118. השיר הוא שנון ופפזמי מאד וכדאי להביאו בזה:

הער, דו גראָבער באַנדאַר*.)
 וואָס איך וועל דיר זאגען:
 קענסט זיך געהן צום זשאנדאַר**)
 אויב דו ווילסט אויף מיך קלאַגען.
 ווער האט זיך געבעטען
 צו רעפּאָמירען דעם שלחן-ערוך? און דו - פּאַשאַל וואַן!
 מתיר צומאַכען אין די גאַזעטען
 צו עסען קישקע מיט צוואַרין?***).
 מיר וועלען דיך אין קייטען שמידען,
 ווי פאר דיר שטעהט אן.
 מיר וועלען בלייבען ערליכע אידען

* אביו של ליילינבלום היה הבתן כאמור.
 ** ויאנדארם ופפזמי הדבר: המגן של המשכיר הוא השומר...
 *** באכילת כרבשאות בגבינה מאשימים יהודי-ליטה את הקראים.

הוא נוהר – ולא הוכה. ה"חסידים" שבעיר נועצו מתחלה (אם אמת בפי השמועה) להרעיל אותו, אך מאימת־המשפט שבו ממחשבתם זו. בקיידאן הנהיג הרב, שהקהל יאמר בשבת אחר התפלה „אני מאמין” בקול רם ביחד עם הש"ץ, כדי להוציא מלבם של ליליינבלום וסעיתו, שהתורה עלולה היא להשתנות לפי צרכי הזמן והמקום. כְּשֶׁפָּנּוּ היו הולכים אל ה"חדר" היו נערים בני־גילם מכים אותם, שהרי בני־האפיקורס הם. כשהוכרח ליליינבלום לשכור דירה, לא רצה שום אדם להשכיר אותה לו והוכרח לדור בביתו של פחות שבפחותים וברחוב הגרוע שבגרועים. ולא עוד, אלא שהרב קרא לאסיפה, ואחדים הציעו, שהקהל יעשה *приговоръ* (יחליט החלטה), שאדם מזיק לחברה הוא ליליינבלום, והחלטה זו יגיש לשר־הפלך, וזה ישלחו מן העיר. אבל אחרים הציעו על־ידי הרב מטעם הממשלה, שיקבל מל"ל 50 רובל ויצא בעצמו מן העיר; וכשלא הסכים מל"ל לכך, כתבו שטנה אל הגנייראל־גוברנאטור בוילנא על ליליינבלום, שהוא כופר בעיקר ומדיח את בני־הנעורים מאחרי אמונתם. אחריתו של ליליינבלום היתה יכולה להיות מרה, כי בימים ההם עדיין היתה ידם של האדוקים תקיפה הרבה. אבל רַחַם והצלחה עמדו לו מקובנה.

בקובנה הקרובה אל השכלת־גרמניה, מקום־מושבו של מאפו לפנים, היו משכילים עבריים במספר הגון, שמאמרו של ליליינבלום מצאו חן בעיניהם ושמצאו לנכון להגן עליו מפני רודפיו. בראשם עמד הד"ר א. שפירא (הד"ר שרף ב"חטאות־נעורים"), שאותו עוררו לפעול לטובת ליליינבלום סופר „המליץ” ר' משה פרוזר הכהן (עזרא הסופר), והמשכיל אלכסנדר סנדר פורט הכהן (אסף הכהן). הם עוררו את ראשי עיר־קובנה לכתוב מכתבים אל הרב הדתי ואל הרב מטעם־הממשלה באזהרה נמרצת, שלא יעשו רעה ליליינבלום, והם פעלו על הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור, שיבקש בטלגרמה מן הרבנים האלה, ש"יניחו את ליליינבלום בשלום, למען השלום וכבוד־ישראל". נוסף על זה – וזהו מעשה, שכשרותו כבר היא מוטלת בספק – הודיעו הם או (מה שיותר קרוב) י"ל גורדון לשר־הפלך הקובנתי מכל הנעשה, והמאיר הז'אנדארמי קרא ליליינבלום, חקר אותו על סבת־הרדיפות והודיע להרב מטעם־הממשלה, שלא יתן לרדוף את המשכיל הצעיר. אז רפו ידיהם של הקנאים.

ואף־על־פי־כן לא היתה שום אפשרות ליליינבלום להשאר בוילקומיר. אם נתראו החרדים להרע לו בגלוי, הרי נעשתה שנאתם הגלויה חימה כבושה – חמת־עכשוב, שאין נוראה ממנה ליושב בעיר קטנה, שהקהילה הישראלית היא שם כמשפחה אחת. וחוץ מזה – מה היתה תכליתו בעיר נדחת

זו? — לא היתה לו בה אפשרות להשתלם בעצמו ולא כר נרחב להשפיע על אחרים. ולפיכך יעץ אותו הד"ר שפירא הנז', שיצא לאודיסה—עיר-ההשכלה ומרכז הספרות ההפשית בימים ההם, — כדי ששם יכין את עצמו לקראת איזו אוניברסיטה שבחוץ-לארץ; ובהו"ל יהיה ליליינבלום לשי"ר, לרנ"ק, לראה"וו. בלב דו"י הסכים ליליינבלום לעצה זו. קשה היה לו, כמו לכל חובש-בית-מדרש, לנסוע נסיעה רחוקה כזו וקשה היה לו להפרד מעל ילדיו ומעל אוהביו. אבל עוד קשה מזה היה לו להפרד מעל נפש אוהבה אחת, שאהב אז בכל חום לבו הצעיר ובכל התום והטהור שברגש המתעורר בפעם הראשונה בלב אדם מישראל, שלא טעם טעם-חיים מימיו.

בעצם ימי מלחמתו עם הקנאים, כשהכתיר את ראשו כתר-הקוצים של הנרדף על דעותיו וביחד עם זה ההלה על ראשו הלת ההכרה הפנימית, שהצדק עמו ולא עם רודפיו ואך תחת רדפו טוב ישטנוהו, התנדע אל העלמה המשכלת F. N., שלא אהבה אותו אהבת-אשה, אבל הביטה אליו ביראת-הכבוד כאל גבור יוצא אל המערכה לקראת אויביו הרבים והעצומים ממנו בלי חת, אף אם בנפשו הוא הדבר. היא השתתפה בצערו ובנצחונותיו והבינה את רוחו. השתתפות והבנה אלו קרבו אותה אליו ביותר, והקורבה נהפכה עד מהרה לאהבה. רגש זה היה קשור בקשר אמיץ גם במחשבתו, שחשב אז על עמו ועל עצמו. עיניו נפקחו אז לראות, שמנהגי-הנשואים של עמו בזמנו אינם מתוקנים. את אשתו לא הכיר קודם שנשא, ואחר שנשא אותה לא היתה לו אפשרות להלק עמה את שונו ויגונו. כאשר פשוטה לא יכלה להבין, מפנימה הוא מקשה את לבו ואינו מוותר על דעותיו, ומררה את חייו ביללותיה ובתוכחותיה. לא „עזר“ היתה לו במלחמתו זו, אלא „כנגדו“. וכ„עזר“ נראתה לו העלמה המשכלת, שקרא עמה את „אהבת-ציון“—התענוג הרוחני היותר גדול של „משכיל“ עברי בימים ההם. אהבתו אליה גברה יותר ויותר. והשירים המפורסמים בשעתם „אנקת אסיר“, „אנחת-אוהב“, ועוד, הוקדשו לה. ידידו של ליליינבלום, שהיה קרוב אליו בשנות השבעים עד מאד, מר מ. ווינצ'בסקי (בן-נץ), אומר: „בלבי אין כל ספק, שאילמלא נלכד לבו לכידה גמורה בירח פיברואר 1869, היתה התפתחות ליליינבלום אחרת לגמרי, ואילמלא אהבתו, שמלאה את כל חדרי לבבו עוד בשנת 1877, לא היה מתעסק בשאלות סוציאליות ולאומיות, ולא היו לנו לא משנתו (של אלישע בן אבויה) אף לא התוכן של „דרך לעבור גולים“, רצוני לומר, לא הסופר הגדול מהפריודה הראשונה אף לא העסקן לטובת כלל-ישראל מהתקופה השניה“¹). בדברים אלה יש הפרזה מרובה, אבל יש גם מקצת אמת. האהבה

1) „השולח“, שנה רביעית (תר"ש), גליון ט"ז, עמ' 5.

הנכזבה שלו עוררתו לבקש את הסבות, שגרמו להפְּזוּתָה; ודבר זה עורר בו מחאה נמרצה נגד סדרי-החיים הכלליים הבלתי-מתוקנים וגם נגד החיים הישראליים הבלתי-נורמאליים של הגלות. ועל-ידי כך הרבה להטיף מתחלה לתקון-העולם וגם לתקון האומה בגלות, ואחר-כך – לתקון האומה בארץ-אבותיה. אהבה זו הכבידה עליו את היציאה מוויִלְקוּמיר והיא היא שמררה את חייו גם בשנים הראשונות לשבתו באודיסה, שבא לדור בתוכה ביום ג' לאוקטובר, תר"ל, ומאז ישב בה עד יום מותו. חלק גדול מן התלונות והתאונות על החיים הריקים והמשועממים ב"עיר החדשה" (אודיסה) שבחלק השני של "חטאות נעורים" צריך לזקוף על חשבונם של הגעגועים העזים, שנתגעגע על אהובת-לבו, – הגעגועים על נפש קרובה, שאפשר לשפוך את הלב לפניה ולקבל תנחומים ושלומים מידה.

כי בודד ועוזב היה ליליינבלום בעיר הגדולה וההזופשית. הוא, הכופר הגבור, שהכל דברו בו בעיר-מולדתו, כלא נחשב באודיסה. הוא וכל מלחמתו ב"שולחן-הערוך" ואפילו בתלמוד. בעיר מקובצת זו, שבאו אליה פליטים מכל קצוי ליטה ופולניה, נתקיים: "כל הרוצה לעשות מה שלבו חפץ ילך למקום שאין מכירים אותו". טבע-הדרום החם, שהוא מטה כלפי קלות-החיים, ושפע-הפרנסה, שהושפע בשנות הששים והשבעים על העיר, שגדלה משנה לשנה, וגם העדר-מסורת והעדר שרשים מעמדיים-חברותיים עמוקים להמתישבים החדשים, – כל אלה הרבו באודיסה את ההפקרות ואת פריצת גדרי-הדת לא מתוך עיון הפשי, אלא מתוך תשוקת-החיים. כשחוק היתה להאודיסאים כל התנגחות זו בשאלה, אם מותר או אסור לשנות ממטבע, שטבע התלמוד; וליליינבלום, שחוף מקבוצה קטנה של "משכילים" לא ידע אותו באודיסה שום אדם, נראה בעיני עצמו כ"מבלה-עולם". אבל רוחו הרציף לא היה יכול להסכים, שהדת תפנה דרך לפני שרירות-הלב. רואה היה, שביחד עם הדת "כורעים לפני רוח ההפקר גם רוח-לאומנו וקיום-עמנו" – ולא לזה נתכוון במלחמתו ברוח-הקפאון של הדת, יותר נכון – של הרבנים מורי-הדת. על כן רוחו נעכרת מאד ולבו אינו יודע מנוחה. הוא מתחיל להתגעגע על אמונתו החיה לפנים ואפילו על הימים, שבהם רדפוהו בני-עירו: על כל פנים נרדף אז בשם איזה רעיון נאצל. וצערו הפנימי הולך וגדול, מפני שהוא מכיר יותר ויותר, שלא רק את האמונה הישנה אָבָד, אלא גם את אמונתו החדשה – שאפשר לאחד את הדת והחיים ו"האמונה הצרופה אינה צוררת את ההשכלה הטהורה". החיים הם נגד הדת בכל צורותיה – כך נוכח אז יותר ויותר; ומה שנוגע לאמונה, הרי הוא רואה, שאף הצרופה ביותר אינה יכולה לעמוד בפני תביעת ההגיון החדש. הנה עד סוף שנת תר"ל האמין

עוד בתורה מן השמים – התנ"ך נשאר לפליטה לאחר שהתלמוד כבר היה בעיניו מעשה אנשים חכמים, שכוונו דבריהם אל צרכי הזמן והמקום. בשנת תר"ל הוא מתוודע אל ר' אברהם קרוכמאל, בנו של רנ"ק – זה החכם מרובה הידיעות וחד-המוח, שחריפותו גדלה כחירותו ושלא האמין בשום דבר חוץ מבהשערותיו. כפי הנראה, למד מחכם זה לכתוב בסגנון עברי פשוט וקל, בלשון המשנה והמדרשים, בלא שום מליצות, כמו שהיה כותב עד אז. חוץ מזה הורה אותו ר"א קרוכמאל, שהתורה בצורתה שלפנינו נכתבה בימי-ירמיהו עלידי הכהנים, שרצו להטעים את חשיבותם של הקרבנות. שמונה חדשים הוא נלחם בהשערה זו, שנראית לו נוראה ביותר, שהרי היא מהפכת על פיהן את כל אמונותיו ודעותיו עד עתה. במקום אחד ממאמרו „עולם-התהו“, שאדבר עליו להלן, הוא מתאר מלחמה פנימית זו בכל נוראותיה: „הנה יולד בקרב לבנו איזה ספק באיזה דבר, שהיינו מאמינים באמתותו עד עתה; אנחנו מתאמצים להחזיק בדעתנו, שאנחנו מכבדים אותה, ובשיטתנו, שאנחנו מאמינים בה. הספק מתאמץ לגרש את האמונה ההיא מקרבנו. כנגדו תבוא העקשות להגן על נחלתנו ומשתדלת להציב חומה על מחשבותינו, שלא יוכל לבוא הספק אליהן, או במלות פשוטות: מתאמצת היא להסיר את מחשבות-הספק מן הלב בכח ומשיאה היא את הרעיון לדבר אחר. הספק, כתולעת, יתגנב אל תוכנו למרות כל דלתים ובריה, האמונה והמחקר, הדמיון והשכל נלחמים ברב כח בקרב לבנו, רגשותינו סוערות, הלב, שדה-המלחמה, פצוע ומלא דם, המכאובים מתחזקים, שינה בלילות לא נראה, כל אוכל תתעב נפשנו, כל אברינו לא ידעו מנוח, כי כרשעים אנחנו בעיני עצמנו, עד אשר תגבר החקירה, הספק והאמונה יחדיו יכליון, והאמת המרה כלענה תתיצב לפנינו בפניה העצובות, אשר מפחדן ימוג לבנו!“ („עולם-התהו“, פרק ה').

מלחמה נוראה כזו נלחם ליליינבלום בהשערה, שהתורה לא ניתנה כולה כמו שהיא בהר-סיני, במשך שמונה חדשים רצופים. ובמשך הזמן אזה הוסיף להלהם במתנגדים לתקונים-בדת, שבעיקר הדבר התבצרו אז ב„הלבנון“ וב„נוגה-הירח“ הריאקציוניים, אבל לא נמנעו מלצאת נגדו גם ב„המליץ“ וגם במחברות מיוחדות („מעוז-התלמוד“ ו„מעוז-הים“ ליצחק מרגלית, המאסף „מלחמה בשלום“, ועוד). בדברים קשים נלחמו בו הגאונים ר' יוסף זכריה שטרן ור' מרדכי גימפל יפה ובדברים יותר נוחים – ר' יחיא ל מיכל פינס. גם על המחברת „מעוז-התלמוד“ וגם על המאמרים השיב ליליינבלום במאמרים מפורטים. חשוב ביחוד הוא המאמר „על דבר התקונים בדת“ והוספתו: „תקון מדיני ותקון ספרותי“, שבהם הבדיל ליליינבלום בינו ובין המתקנים שביהודי-גרמניה והוכיח בדברים ברורים, שהוא

לא בא לדרוש תקונים אלא מתוך הצרכים הפנימיים של אומתנו, בעוד שהמתקנים בגרמניה שמו, קודם-כל, את לבם אל צרכים היצוניים, אל „למה יאמרו הגויים“. על-כן היו כל תביעותיו מעשיות לגמרי ומעולם לא עלה על דעתו לדרוש שנויים בסדר-התפלה או הרחקת הלשון העברית מבית-הכנסת, וכיוצא בזה. ובאותה שנה הוציא גם את הפואמה הסאטירית שלו „קהל-רפאים“ (אודיסה, תר”ל), שכבר הוא מלגלג בה לא על בני הדור הישן בלבד, אלא גם על ה„משכילים“ כביכול.

וכשעברו שמונת חדשי המלחמה הפנימית וליליינבלום הסכים להשערתו של ר”א קרוכמאל בעל-כרחו, נבהל לתוצאות-הדבר: „כל האוצר שהיה במוחי, כל רכושי שאצרתי בראשי במשך ימי חיי – היה לבו ברגע אחד... הטעאלאגיה שלנו פרוחה ממני, הספרות, שגם היא אינה אלא טעאלאגית אצלנו ולא מעשית – היתה למשסה. שאלת הבור הדת והחיים, שעמלתי בה וסבלתי בעדה (עליה) צרות הרבה – היתה שאלה שאין לה מובן. הייתי כפילוסוף, שנאבדה הימנו שיטתו, כבית מסחר שנשרפו פנקסיו... מצאתי את עצמי בודד ונעזב בעולם החיים... עשיתי את הצעד האחרון בעיון ויפג לבי, ויתרוקן מוחי, ונפשי נבהלה מאד!“ („חטאות נעורים“, ח”ב, עמ’ 46). ומאז חדל ליליינבלום לכתוב מאמרים על התקונים בדת כשהם לעצמם. אם אין אמונה בעיקרי-הדת – איך אפשר לתקן את ענפיה? – במקום חבור הדת והחיים הוא מתחיל להטיף לחיים בלבד, – לחיים בריאים ועשירים, לחיים חמריים, שאף הרוחניות שבהם יש בה מן המועיל ומן הנצרך. בחודש יאנואר, 1871, השיג למקרא את הספור: Что делать? (מה לעשות?) של צ’רנישבסקי, ואחר-כך – גם את ספריו של פיסארכב, ספרים אלה, שהיו מלאים רוח הפוזיטיוויסמוס של אוגוסט קונט, היו כעין התגלות ליליינבלום. לבו, שנתרוקן מן האמונות והדעות הדתיות עד תומו, היה כלי-קבול טוב להרעיונות החדשים על ערכה-עבודתה וצורך התקונים בחברה הנוכחית, שהטיילים נהנים בה יותר מן העובדים, על שווי-זכויותיה של האשה, על חירות-הרגשות, על ההערכה התועלתית (האוטיליטאריסטית) של המדעים ואף של הספרות היפה, על העדר חשיבות לאותה אמונת, שאין לה אלא היופי בלבד, – בקצור, כל אותה שיטה ליבראלית-מאטיריאליסטית-אוטיליטאריסטית, שבשנות הששים והשבעים היתה השפעתה גדולה כל-כך על צעירירוסיה ושהסוציאליזם של אז היתה ניזונית הימנה ואף עתה עדיין יש לו יניקה ממנה. ליליינבלום נלחם אז במערכה שלמה של מאמרים פובליציסטיים ומאמרי-בקורת („מי הוא בן-חורין?“ „צרעת נושנת“, ועוד, וביחוד „עולם-התהו“, בקורת מפורטת על „עיט

צבוע" של מאפו) באמונות התפלות ומנהגי־ההבל, שהם ממררים את חייהם של בני־עמנו, כמו שנלחם בזקירת־קדמוניות (וכל חכמת־ישראל היתה לו אז במדה ידועה רק הקירת־קדמוניות) ובטפול בשירה ובספורים יפים, שאין בהם אלא יפים בלבד. כל מה שאינו מועיל אין לו שום זכות־קיום. בפראזה אחת ברורה, שבאה בסוף המאמר היותר חשוב של התקופה ההיא, בסוף "עולם התהו", שנכתב בשנת תרל"ב ונדפס בשנת תרל"ד, הביע ליליינבלום את כל הפצו: "צריך לתת לבני־עמנו מבט גשמי על החיים, להשכיח מאתם את אויר חיי־הדמיון, שהם מתזיקים בו". על אהבתו היתירה של מאפו להלשון העברית ולארץ־ישראל ועל התרעמותו על "משכילים" המדומים שלנו מחליפים את שמם העברי בשם לועזי, מלגלג ליליינבלום במאמרו זה: הרי הלשון העברית (ואין צורך לומר ארץ־ישראל) אינה מועילה בחיים; ומפני שאין שם נאה ואין שם מגונה בעולם אחת היא איך נקרא האדם... ועל השאלה: "מה היא השכלה?" – הוא משיב (ב"הצפירה" תרל"ו), ש"השכלה" היא ידיעת אותן החכמות, שהן מועילות לאדם בחייו הפרטיים, כחשבון וידיעת־הטבע, הבנה ישרה בחזיונות החיים, שאיפה להיטיב את מצבו של עמנו, יותר נכון – את מצב הפרטים של עמנו, מחאה עצומה נגד הקפאון, נגד צמצום־הרגשות וכווץ־ההשקפות, וביחוד נגד הגדרים והסייגים מכל המינים, שאינם נותנים ליקנות מן החיים – זהו תוכן מאמריו המרובים של ליליינבלום בשנות תרל"א – תרל"ז. הבנה עמוקה בשנויים הנעשים בחיים מחמת השפעה זרה, וכן גם צפית־עתידות, – שתי אלו זרות הן למאמרים אלה.

וכל המעלות וההסרונות של כל מאמריו בתקופה זו נקבצו ובאו לתוך ספרו היותר חשוב: "חטאות־נעורים או וידוי הגדול של אחד הסופרים העבריים צלפהד בר השים התוהה" (אותיות השם "משה יהודה פרח־הבצלת"), שנגמר ביום י' נובמבר תרל"ג ונדפס בשני חלקים בשנת תרל"ו. – נוסף על המעלות המנויות יש בו פשטות, יושר וגילוי־לב במדה שאין אפילו ב"וידוין" (Confessions) של רוסו. אינו מסתיר מן הקורא שום שטות שעשה, שום רעיון מוטעה, שעלה על לבו, וביחד עם זה אינו מתהדר בעניות ואינו מתגדר בבערות. ומלא הוא ספר גדול זה מחאה חיה נגד המועקה, שהחברה הישראלית מעיקה על הפרט. הוא צועק חמס על מעוט דמות־החיים, שבאה על ידי שלטונה הנפרז של האמונה הישראלית, על שהאמונה חודרת לכל סדקי־החיים, אוסרת בנחשתים את הרגש ההי ומחשכת בעד האדם מישראל את העולם והגדול. ומחאה זו מצאה הד עצום בקרב הדור הצעיר, ומועטים הם הספרים העבריים, שהשפעתם היתה מרובה כהשפעת הספר

„חטאות-נעורים“ פשטותו ואמתותו, פשטות-הרצאתו והאמתות המציאותית של תכנו, שָׁבוּ בזמנו את כל הלבבות. ואף עתה קשה לקרותו בלא התעוררות עזה.

ג.

גמר „חטאות-נעורים“ היה כעין גמר החשבונות עם תקופת-המלחמה שבחיי-ליילינבלום, התקופה היותר מאירה והיותר סוערת. בשנת תרל"ג – תרל"ז מגיעים לו ימים שאין חפץ בהם. הוא ממעט לכתוב עד מאד, כי מאידיאליו הקודמים כבר נתיאש ואידיאלים חדשים עדיין אינו נושא בלבו. ואף חייו החמריים גרמו הרבה ל„סילוק-שכינה“. מיום שבא לאודיסה לא ראה בטוב. הוא בא כדי להכין את עצמו לקראת הכניסה לאוניברסיטה גרמנית, כאמור. אבל תנאי-חייו לא הרשוהו אף לחלום על זה. ה„משכילים“ שבאודיסה לא הושיטו לו שום עזרה ממשית. בעל-כרחו נעשה מורה עברי, ששכר-הוראתו-פרוטה. בשנת תרל"א קרא לו ארו (אלכסנדר צ'דרבוים), בעל-„המליץ“, לערוך את העתון הז'ארגוני „קול מבשר“. ואמנם, ליילינבלום ערך אותו מגליון 1 עד גליון 29, שנת 1871. אבל קשה היה לליילינבלום לעבוד במחיצתו של ארו, שהיה נוהג בעתונו מנהג, שדעתו של סופר ישר היתה סולדת בו. ואחרי שלא רצה ליילינבלום לוותר על דעותיו, נתפטר באמצע שנת תרל"א ממשמרתו זו. בראש-חודש שבט, תרל"ב, באה אליו אשתו והוכרח „לשחר לטרף“. ובתמוז תרל"ב הוא מקבל משרה דלה באחד מבתי-המסחר בשכר עשרים וחמשה רובלים לחדש, – והוא שמח על זה שמחה עצומה: הרי על-ידי זה חדל מלהיות „מלמד“ ומלהורות דברים, שאינו מאמין בהם... לאחר שנה הוא מקבל הוספה-עוד עשרה רובל לחודש, והוא מאושר. אבל ה„אושר“ לא ארך, ובתחילת שנת תרל"ד נסגר בית-המסחר ובטלה משרתו. אז באו ימים רעים למשפחתו של ליילינבלום. אשתו הוכרחה להעשות גַּלְתָּ והוא נעשה מגיה לספרים, שמקצתם עבריים ורובם ספורי-מעשיות ז'ארגוניים. כמובן, לא הספיקו שתי ה„מלאכות“ ביחד לפרנסתם. הגיעו הדברים לידי כך, שהוכרח ליילינבלום למכור את חמשת חלקי-פיסארב-פיסארב האהוב והיקר לו בגלל – כדי לקנות תפוחי-אדמה לימות-החורף!... לָאָשְׁרוּ, נמכרו אז אֶכְסְמֵפִלָּאָרִים מספרו „קהל-רפאים“ במחיר ששים רובל. אחר-כך, כשִׁיצָא הספר „חטאות-נעורים“, שלם לו המוציא, אברהם צוקרמאן מווארשה, שכר-סופרים לא בכסף („מנהג זר“ כזה לא היה נוהג אז בישראל...), אלא במחברות; ומאחר שהספר נתפרסם לטוב ונתרבו הקופצים עליו, מכר את האֶכְסְמֵפִלָּאָרִים מספרו זה בסך 150 רובל, ועל-ידי כך ניצל מחרפת-רעב ממש. אז נסה ללמוד תורת-הפִּנְקְסוֹת, שאך לאחר שנים אחדות מצא בה

פרנסתו. לעת-עתה היה מצבו החמרי מר עד מאוד. ומצבו הרוחני לא היה טוב ממנו כאמור. שום אידיאל לאומי לא היה לו ושום עבודה לאומית, שראוי להטיף לה, לא מצא את כן הוא מודה ואומר בעצמו: „שנות תרל"ה ותרל"ו היו לי ימים שאין חפץ בהם כלל. מלמדות פשוטה, דחקות, חסרון כל תקוה לימים טובים מהם והעדר כל אידיאל וגם כמעט כל עבודה ספרותית“ (דרך תשובה, עמ' 7).

ובמצבו זה נצנץ לפניו שביב של תקוה לאומית: בסוף תרל"ו באה ידיעה בעתונים, שהמיליונר חיים גדליה רוצה לקנות את ארץ-ישראל מידי השולטן. בזה ראה ליליינבלום הצלה חמריה ורוחנית כאחת. וכשבא אז איזה סופר בה"צפירה" ועורר שאלת תרומות ומעשרות ושאר המצוות התלויות בארץ, כתב ליליינבלום מאמר מלא מרורות על שהוא מעורר שאלות בשעה שהשתיקה יפה (שם, שם). אבל השביב כבה עד מהרה.

ואולם בשנת תרל"ו באה התעוררות חדשה בחייו של ליליינבלום. ואף כאן קשוריט חייו הפרטיים בחיי כלל-האומה.

המלה הרוסית-התורכית הוכרזה ואדיסה - העיר הרוסית היותר קרובה אל גבול-תורכיה - נבוכה מאד. רוב התושבים - וביחוד היהודיים - מלטו את משפחותיהם מן העיר. וכך עשה גם ליליינבלום, שהחזיר את אשתו וילדיו לוויילקומיר ושהה אז ימים מועטים (ביוני 1877) בוויילקומיר ובקובנה. והוא עשה דבר זה לא רק מדאגתו לבני-ביתו. קודם כל, עשה כך מפני שהחליט להכין את עצמו לקראת המבחן בגימנסיון כדי להכנס אחר-כך לאוניברסיטה רוסית; ולהחלטתו זו עמדו לשטן אשתו ובני-ביתו, שהפריעוהו מלמודיו בדירתו הצרה ושמפני דאגתו לספק את צרכיהם, שהם מרובים בעיר גדולה, לא היה לו פנאי ללמוד. וכשאך שב מוויילקומיר ישב ללמוד בהתמדה. מוריו היו תלמידי-הגימנסיון. שלימדוהו בחנם או תמורת הוראת הלשון העברית. הגבור הלוחם והסופר המפורסם הוצרך לשנן „ווקאבולות" רומיות ושמות גיאוגראפיים זרים ומוזרים. הוא הוכרח להיות כילד קטן. לסבלנותו לא היה גבול. ההכרה, שלמודיו אלה יתנו לו „מטרה בהיים" במובן הפיסארכי, הזקה את לבו ושום קושי לא מנע אותו ממעשיו. הוא נואש מאידיאל לאומי, ועל-כן רצה, כפי הנראה, לספק, לכל הפחות, את צרכי-הפרט שלו.

ונפלא הדבר, שבאותו זמן דוקה שב אליו כשרונו הספרותי, והוא חוזר ויוצר דברים קיימים לדורות. בתור המשך-השקפותיו על שאלת העבודה והרכוש יש לראות את „משנת אלישע בן אבויה", וביחוד את ה„מכתב" של אלישע בן-אבויה וטענותיו הנפלאות על בעלי-התלמוד וגם רמזיו, שכבר בימי-

קדם השפיעה שאלת-העבודה על כל עניני-החיים (נדפס בשנת תרל"ח ב„אסיפת-הכמים“, שהיתה כעין הוספה ל„הקול“, ובוודאי נכתב עוד בשנת תרל"ז). זכות-הפועלים, זכות-הנשים וביחוד זכות אותה העבודה – אף העבודה הרוחנית בכלל – שהיא מועילה, שהיא נצרכת לישוב-העולם (שמה של מסכת-המשנה גופה היא „מסכת ישוב-העולם“), לתקון החברה – להוציא את האמנות הטהורה, שהיופי הוא לה תכלית לעצמה, ואת החקירה המופשטת, שהאמת היא לה תכלית לעצמה, – כל אלו מוצאות כאן הגנה מנקודת-מבט מאטיריאליסטית וקצת סוציאליסטית בטעמן של שנות-השבעים וברוחם של חכמי ה„אמת“, בר-דרורא וחבריו.

ואולם ליליינבלום כותב באותו הזמן עצמו גם מאמרים ממין אחר. בשנת תרל"ז נתפרסם, ש„אסיפת-הרבנים“ תחזור ותתאסף, לאחר הפסקה ארוכה, בפטרבורג. באסיפה זו תלו אז סופרינו תקוות גדולות. ולייליינבלום מדפיס אז ב„הקול“ מערכת-מאמרים (החשוב שבהם הוא „פתח-תקוה“, משנת תרל"ז), שבהם הוא חוזר ודורש תקונים, אבל תקונים ממין אחר. לא הקלת חומרות-שבת או חומרות-פסח, וכיוצא בזה, הוא דורש עתה – כבר הוא יודע, שבדברים כאלה אין בני-דורנו נזקקים לרבנים – אלא תקנות בנוגע לאותם הדינים, שהם עניני-הצבור ושאין אפילו היחיד היותר חפשי-בדעותיו יכול להפירם מפני שדעת-הקהל ואף חוקי-הממשלה משגיחים על עשייתם. דינים כאלה הם דיני נישואים וגירושים, חליצה, ועוד, שיש להם ערך חברותי-לאומי. אותם חייבים לתקן רק הרבנים, מפני שאף הקל שבקלים לא ישא אשה שומרת-יבם, שהרי הממשלה לא תכיר בנישואיו והיא הולכת בזה אחר הדין העברי. אבל, חוץ מזה, יש במאמרים החדשים האלה עוד צד חדש אחר: ליליינבלום מכיר ומבין עתה, שלא התלמוד ולא ה„שולחן-הערוך“, ובכלל לא הדת הישראלית כולה, הם העושים את חיי ישראל עניים ותפלים ומחוסרי ששון-חיים, אלא ההגבלות, שהגבילה הממשלה: חוקי תחום-המושב, מה שאין היהודים מתמנים לשום משרה רשמית, ועוד. רעיון זה הוא מטעים במאמרי החדשים בכל תוקף. וזהו הצעד הראשון אל ההשקפה הלאומית, שהיא שולטת בתוכנו משנת תרמ"א ואילך.

לאחר שתי שנים (בקיץ תרל"ט) התחילו מדברים בספרות על יסוד מושבות של עובדי-אדמה ליהודים ברוסיה. לרעיון זה נתלהב ליליינבלום עד מאד. הרי זו עזרה גשמית, ממשית לפרטים מישראל, ואם תנתן במדה מרובה – אף לכלל-ישראל. והוא כותב שני מאמרים עבריים ארוכים („עזרה בצרות“ ו„לחם לרעבים“) ב„המליץ“ (תרל"ט) ומאמר רוסי (כמדומה לי, המאמר הרוסי הראשון שכתב) על אותו הענין בעתון

„Разсвѣтъ“ שנתחדשה אז הוצאתו. אמנם, עדיין אין כאן רעיון ה„אבטור-אמאנציפאציה“, השחרור העצמי: העשירים יתנו כסף ליסוד מושבות, ועל-ידי זה יתנו „לחם לרעבים“; אבל כבר יש בזה עזרה צבורית, חברותית, כמעט לאומית, כי הפרטים הנעזרים יצטרפו לחשבון גדול ועל-ידיהם תעזר ותבריא כל האומה, שהבטלה מתוך הכרח מביאתה לידי התנוונות. וכשנמצאו האנשים, שהודיעו בפירוש, שמאמרו של ליליינבלום עורר אותם לאסוף כסף לשם הרעיון החדש, נתלהב ליליינבלום עוד יותר: „בני-עמנו נותנים כסף בפועל, אות הוא, כי מאמרי עשה פעולתו גם בין אנשי-המעשה, ומה לי עוד?“ („דרך תשובה“, עמ' 36).

זה היה הצעד השני אל ההשקפה הלאומית משנת תרמ"א ואילך, שהיא רואה את תשועת-ישראל בהתהוות מעמד יהודי פרודוקטיבי של אכרים. וגם צעד שלישי צעד ליליינבלום על דרך זו: במאמר רוסי ובמכתב התנגד להתבוללות ואמר עליה, שהיא „הבל מזיק“ (שם, עמ' 33-35). אף כאן באה מעשיותו לו לעזר; כלום ששת מיליוני בני-אדם יכולים להתבולל במשך זמן קצר? – ולהמתין זמן ארוך – הרי זה דבר בלתי-מעשי... עוד צעד אחד, עוד דחיפה אחת – והעזרה הגשמית והממשית תמצא לא ביסוד מושבות לבני-ישראל ברוסיה, אלא ביסוד מושבות לבני-ישראל בארץ-ישראל, – מה שיעשה את ההתבוללות אי-אפשרית לגמרה. ולא עברה שנה, ודחיפה זו באה בצורת הפרעות, שהתחוללו בכל ערי דרום-רוסיה – ואודיסה בכללן, – והצעד האחרון נעשה: ליליינבלום נעשה חובב-ציון.

ד.

אין נעשה ליליינבלום חובב-ציון – פאר הוא עצמו בסוף ספרו „דרך-תשובה“ (עמ' 37-49). ואולם אחר כל האמור לא לביאוריו אנו צריכים. הוא כפר בהתבוללות, הצטער על שההפקרות אוכלת את הרגש הדתי ואת רוח-לאומנו כאחד, שאף כל ימיו, שיעשו בני-עמנו אנשי-מעשה ולא יתפרנסו מן האויר, הטיף בימים האחרונים קודם הפרעות לעבודת-האדמה, הכיר ונוכח אז, שההגבלות מצד הממשלה גורמות הפסד לחיי-ישראל הרבה יותר מן החומרות מצד הרבנים, – וכל אלה היו צריכות להוליכו אל חבת-ציון כמעט בעל-כרחו¹⁾. כי לא בגד בדעותיו הקודמות נראה מזה שבשנות תרמ"ב-תרמ"ג הוא מדפיס בה „ווסחוד“ מאמר ארוך בשם: О необходимости реформъ въ еврейской религии (על הכרחיותם של תקונים בדת הישראלית). רק

¹⁾ עיין על זה בפרטות במאמר הבא אחר זה: „משה ליב ליליינבלום“ (מאמר שני).

רעיון חדש אחד נוסף לו על-ידי הפרעות והתנפלותם של העתונים האנטישמיים עלינו מיד אחריהן: כי זרים אנו באירופה. רעיון זה הרצה וחזר והרצה וגם הטעים בכל תוקף בהמון מאמרים שונים, וביחוד במאמרו הרוסיים. כי כשרונו הספרותי חדש נעוריו על-ידי הרעיון הגדול ונעשה כמעין המתגבר. בן שלשים ושמונה בדיוק היה אז. את למודי-הגימנסיון, שכבר נעשו קשים עליו קודם לכן, עזב לגמרם: „הנה אשר בניתי אני הורס ואת אשר נטעתי אני נותש ואת כל הארץ לי היא – ואתה תבקש לך... דיפלום – אל תבקש!“. – בימים הנוראים ההם לא היתה דעתו פנויה לתרגומים מרומית וללוגאריטמים. חיו הפרטיים ועתידותיו האישיים נראו לו קטנים ודלים כל-כך בפני חיי-האומה ועתידותיה הנוראים, שהיו נשקפים לה בימי הפרעות וההגבלות שאחריהן! – וליליינבלום כותב מאמר אחר מאמר בשלש הלשונות המתהלכות בין יהודי-רוסיה. את מאמרו הציוני הראשון „על ישראל ועל ארצו“ הוא כותב עברית („השחר“, חוברת ח', תרמ"א). שם עדיין הוא מציע לקנות את ארץ-ישראל מיד השולטן. אך מהשקפה אוטופיסטית זו הוא הוזר מיד והוא מתחיל להטיף להתנשבות מודרנת ובלתי-פוסקת, לאחיהו בקרקע ההיסטורי כדי לחדול מלהיות זרים, – וברעיון זה הוא מחזיק עד נשימתו האחרונה. – מאחר ש„השחר“ העברי לא היה יוצא כסדרו וגם מאחר שקוראיו היו המשכילים העבריים העניים, בעוד שלקנות קרקעות יכולים רק העשירים, התחיל ליליינבלום מדפיס מאמרים רוסיים (שקוראיהם היו אז מן העשירים) ב„השחר“ הרוסי – בעתון „Разсвѣтъ“, מאמרו אלה יצאו אחר-כך בספר מיוחד בשם „О возрожденіи еврейскаго народа на Святой Земль древнихъ отцовъ“, ראשונה – אודיסה תרמ"ד, הוצאה שניה – מוסקבה תרמ"ו, הוצאה שלישית – אודיסה תרס"ג) ושתרגם אותו ליליינבלום עצמו עברית בשם: „על תחית-ישראל על אדמת ארץ-אבותיו“ (כל כתבי-ליליינבלום, כרך ד' עמ' 23–73). גם בספר האליגורי: „Пять моментовъ изъ жизни Мойсея“ (חמש תקופות בחיי-משה), יצא רק בזמן מאוחר בספר מיוחד על-ידי „אהיאסף“, ווארשה תרס"א). הטיף לרעיון-התחיה מצדו המדיני והרוחני, וכדי לבאר להמון-העם את ערכו של רעיון חבת-ציון הדפיס שורה ארוכה של מאמרים ז'ארגוניים בעתון „יודישעס פאלקסבלאט“. וכשם שנעשה בשנת תר"ל משורר לתכלית הפצת דעותיו וכתב את „קהל-רפאים“, כך נעשה לאותה תכלית עצמה דראמאטורגן וכתב בז'ארגון את החזיון הציוני „זרובבל“ (אודיסה, תרמ"ח)¹.

¹ בשנת תרמ"א חבר גם דראמה מחיי-היהודים באודיסה בשם „Двоеженецъ“, שהוצגה

בז'ארגון כתיאטרון הז'ארגוני שלש פעמים בסוף שנת 1881 ובתחילת שנת 1882. אבל, כנראה, לא

הוא פעל, איפוא, בעת ובעונה אחת על כל שדרות-עמנו, על כל אחת בלשונה המובנת לה: על המשכילים העבריים – בעברית, על העשירים והמדופלמים – ברוסית ועל המון-העם – בו'ארגון.

אבל לא במאמרים בלבד השתתף ליליינבלום ברעיון החדש. כבר ראינו, שכל כתיבתו היתה מכוונת תמיד לתכלית-מעשית. אפילו עבודתו הספרותית היתה מעין עסקנות צבורית, שהרי היתה מכוונת רק לתכליתות מעשיות. ב"חבת-ציון" מצאה עסקנותו זו (שהיתה מוטבעת בו מטבעו, אלא שהתנאים החיצוניים לא נתנו לה להתגלות במפעלים של ממש) מקום להתגדר בו. זוהי הסבה, שהחזיק בה בשתי ידים ושהיה ציוני מעשי כל ימיו ונלחם בכל שאיפה לעשות את הציוניות רוחנית או מדינית יותר מדאי. כל החושב, שליליינבלום עסק בחבה גדולה בענינים הפעוטים של תמיכת-הישוב מפני שחבת-ציון נעשתה לו דבר שבצדקה, אינו אלא טועה. בשנת תרמ"ז הוא כותב בפירושו: „אנכי מביט על ענין הישוב לא כעל דבר שבצדקה, כי אם כמו על השתדלות לבנין בית-ישראל ותחית-הלאום... בעוד איזה שנים תבוא לנו (על-ידי הישוב) תקופה חדשה בתולדות-ישראל... בהגיגי זאת יפחד וירחב לבי והנני מאושר, כי נולדת בימאה הזאת” („דרך לעבור גולים”, עמ' 91). ואם למרות מבט רם ורחב זה לא היתה דעתו נוחה מאוטופיות מדיניות מצד אחד ומבפור העבודה התרבותית והרוחנית על פני העבודה המעשית-הישובית מצד שני, הרי זה מפני שאך בעבודה האחרונה מצא ספוק לתכונתו המעשית ורק על-ידיה מצא אפשרות להשתתף השתתפות ישרה בעסקנות הלאומית-הצבורית.

סוד גלוי הוא עתה, שאם אמנם פינסקר גדול היה מליליינבלום במעוף הרעיון שבמחברת „אבטוֹמאֵנציפאציון”, הרי הרבה ממה שעשה פינסקר לא עשה אלא לאחר שקבל התעוררות מצד ליליינבלום. פינסקר וליליינבלום השתתפו ביחד עם הפרופ' צבי שפירא מהייִדלֵבֵּרג ומאנדלֵשטאם מקיוב בחבור הפרוגראמה הראשונה לחברות-הישוב, שכבר מדובר בה על „קונגרס” של האגודות הקולוניזאציוניות (שם, עמ' 15). ועל יסודה של פרוגראמה זו נוסדה (בראש-השנה, תרמ"ד) האגודה הראשונה של חובבי-ציון באודיסה, שליליינבלום נבחר בה לאחד מחברי-הועד ולמזכיר שלא על מנת לקבל פרס, – ועבודתו היתה אז העיקר. באסיפת-קאטוביץ (י"ח-כ"ג מרחשון, תרמ"ה) נבחר ליליינבלום, על-

גרמסה מעולם וערך ספרותי לא היה לה ענין, מכתיבי ליליינבלום ליל גורדון, „הר הזמין, תרע, גליון 98, בפילימון.

פי הצעתו של פינסקר, למזכיר בשכר; ומאז לא היה ענין נוגע להישוב, שלילינבלום לא השתתף בו בפועל. חוץ מן המכתבים החוזרים וספריי-הזכרון של המרכז האודיסאי, שהיה כותב על-פי הוראותיו של פינסקר, היה משיב על אלפי המכתבים, שהיו נערכים אליו בשאלות-הישוב. בנידון זה לא היה דבר קשה לו יותר מדאי. בשנת תרמ"ה הוא נלחם לטובת חברי-ביל"ו, שהחרדים שבחובבי-ציון רצו להפטר מהם מפני שלא היו „יראי-שמים“ ולא בעלי-משפחה (גם זה נחשב אז לחסרון). בשנת תרמ"ח הוא נלחם לטובת התר-העבודה בשנת-השמיטה – וסבלנותו ביחס אל הרבנים המתמירים וצרי-המבט, שאינו מוותר להם כלום בנידון זה, אבל הוא מתאבק עמהם בנחת ובלא מרירות, היא מפליאה ממש. החרדים אינם יכולים להתפשר עם העובדה, שבתור מזכיר ופועל ראשי של מרכז חובבי-ציון עומד בעל „ארחות-התלמוד“ ו„חטאות-נעורים“, ובפה מלא הם דורשים ממנו להתפטר; אבל אהבתו להרעיון, וביחוד להפעולה הכרוכה בו, היא גדולה כל-כך, עד שאינו שם לב לשום תלונה ולשום עלבון. בימי ו'–ח' תמוז תרמ"ז מתאספים חו"צ לאסיפת-דרוזגיניק, שלילינבלום משתתף בה ובה הוא משיב להחרדים הדורשים את התפטרותו בדברים הנמרצים האלה: „נדעו נא מתנגדי, כי לא מידם קבלתי את עבודתי לציון. אנכי החיליתי לעבוד עוד בטרם הלמו הם להיות חו"צ בפועל ובטרם נוסדו האגודות, ומני אז פונים אלי מכל עברים בעסקי-הישוב, וגם אם ירחיקוני ממשמרת-מזכיר לא יהיה בכחם להרחיקני מעבודתי בענין הישוב בכלל“ (דרך לעבור גולים, עמ' 84–85).

שאיפת-העסקנות נשתקפה בתשובה זו לא פחות מן ההתמכרות הגמורה

לרעיון-הישוב.

ביום כ"ח אב תרמ"ה בא לילינבלום שנית לדרוזגיניק בעניני-הישוב במקום פינסקר ושוהה שם עד א' של ר"ח אלול, אבל מפני שלא באו רוב ראשי חובבי-ציון אינו יכול לפעול כלום. בימי ט"ז – י"ח אב הוא משתתף באסיפת-וילנה. משם הוא הולך לקידאן לראות אה אביו הזקן – וה„אפיקורס“, שלפני עשרים שנה נרדף ב„אכזריות-חימה“, מתקבל על-ידי בניהם של הרודפים וגם על-ידי אותם הרודפים עצמם בכבוד גדול. כך דרכו של עולם: אותם הרעיונות, שכשהם חדשים ונצרכים הם סבה לרדיפות ולסורים, כשהם מתישנים ונעשים מיותרים הם נעשים סבה לכבוד ולתפארת...

במשך כל שנות תרמ"ה–תר"ן מָרְזו לילינבלום את ארז, שישתדל בהשגת רשיון לועד-הישוב, כפי שהוחלט עוד בקאטוביץ, וממציא לו כל מיני תעודות וערבונות שאפשר. וכשמתקבל רשיון זה על-ידי ארז, בשנת

תר"ן, מתמנה ליליינבלום למוזכיר בשכר כקדם; ועל משמרתו זו הוא עומד עד יום מותו.

בכ"ט תשרי תרנ"ד חוגגים כל חו"צ וכל מוקירי-ספרותנו את יובל-החמשים להולדתו, וליליינבלום מקבל כמה וכמה אדריסאות של כבוד, הועד בוחר בו לחבר נכבד ומחליט לתלות את תמונתו בלשכת-הועד, טובי סופרי-אודיסה עושים משתה לכבודו ודורשים בשבחו, ובעתונים הישראליים מוקדשים לו מאמרים נלהבים, שביניהם מצטיין מאמרו של מרדכי בן הלל הכהן (לוח-„אחיסף“, תרנ"ד).

באלול תרס"ב הוא משתתף באסיפת-הציוניים במינסק בתור בא-כחו של הועד האודיסאי ומברך ברכת „שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה“, זמן התאחדות הציוניות עם חבת-ציון, וכבוד גדול נעשה לו. כבוד גדול כזה נעשה לו גם כשעלה על הבמה באסיפה שביעיית של חברי הועד האודיסאי, בכ"ז-כ"ט ליאנואר תרס"ח.

שקיעת-החמה של חייו היתה שקטה ונאה, אף-על-פי שאדמימותה לא היתה דומה כלל לשלהבת-הארגמן של בוקר-חייו... אבל הוא עצמו היה מרוצה מן האחרונה יותר משהיה מן הראשון. הוא הטעים לא אחת ושתיים: „טובים היו לי הימים האחרונים מן הימים הראשונים, בדעתי בדעת-נפש, כי עמלי לא היה לריק ועבודתי היתה בעד רעיון מרום ונשגב, אשר גם פעולה דלה וקלה הנוגעת אך בקצהו רמה ונשאה מאד“ („דרך לעבור גולים“, עמ' 161). ובקנאה עצומה שמר על רעיון זה ועל פעולה זו, שלא יתנוונו ושלא יטו לצדדים. כל מי שלא היה בעדם היה בעיניו נגדם – והקדיש עליו מלחמה. מלחמה כזו – ולא בקורת במובן הרגיל באירופה – הוא המאמר „בקורת לכל שירי גורדון“ („מליץ אחד מני ארץ“, הוספה ל„מליץ“, פטרבורג תרמ"ה). זהו pendant יפה ל„עולם-התהו“. לא הצד האמנותי שבשירים מתבקר כאן, אלא הצד-הלאומי-החברותי. ואף זה – עד כמה שהוא מתאים להמעשיות שברעיון הלאומי-הציוני. את כל המסקנות של הרעיון הלאומי הוציא אז ליליינבלום ובהן נגש אל המשורר, ואותן עשה לשטרות-חוב, שהגיש אותם לגובינה אל – השירה. מובן, שאין השירה יכולה לפרוע שטרות-חוב כאלה. אבל עם כל זה יש ב„בקורת“ זו בינה-ישרה מרובה כל-כך, כל-כך פשטות-לב וכל-כך התמכרות אל הרעיון בלא שום תנאי ובלא שום התעקלות ושאיפה לצאת ידי חובה גם כלפי הצד השני, המתנגד, – עד שאנו קוראים גם עתה בקורת זו לא בלא הנאה. זה כחם של אדוקי-הרעיון: מוחנו מתנגד לדבריהם ולבנו נמשך אחריהם בְּחַבְלֵי־קֶסֶם...

כשקרא „אחד-העם“ את הקריאה הגדולה: „לא זה הדרך!“ – ונסה להטות את חבת-ציון המעשית לדרך אחרת, לדרך-הרוח, ולתכלית זו יסד את חברת „בני-משה“, יצא ליליינבלום ב„המליץ“ במערכת מאמרים „לשומרי-רוח ורואים בעבים“ („המליץ“, תרנ"א) ונשאר מתנגדו הספרותי של „אחד-העם“ כל ימיו. מעשיות עסקנית היה ליליינבלום חסר בשיטתו של „אחד-העם“ – ונלחם בה בכל כחו. וכן נלחם לאחר עשר שנים בשאיפה להכניס את ה„קולטורה“ אל תוך הציוניות, – שאיפה, שהיתה תוצאה ישרה משיטתו של „אחד-העם“. וכשבאו ה„צעירים“, וברדיצ'בסקי בראשם, להטות את היהדות מדרכה הכבושה אל דרכו של ניטשה, או להכניס לתוך הספרות העברית זרמים „בלתי-מעשיים“ כהקאדנטיות, או שירי-אהבה במדה מרובה, או אפילו לרומם את החסידות בתור תורת-הלב בניגוד לתורת-המעשים, נלחם ליליינבלום גם בהם מלחמה עזה („על התהפוכות“, „שברי-רעיונות של זקן“, „דברי-זמר“, ועוד). חוץ מן המשמרות, שהזקנה נוטה אליה מטבעה, היתה כאן גם יראה אינסטינקטיבית, שמא תטינה הדרכים החדשות את האומה הישראלית מ„דרך לעבור גולים“, – מן העבודה המעשית בארץ-ישראל, שעל-ידה הולך האידיאל הציוני ומתגשם מעט-מעט. כי למרות הזקנה, נשאר לבו של ליליינבלום ער לכל ספר ולכל מאמר חדש ולא היה דבר חשוב, שלא תנה עליו את דעתו בדפוס. הן אמנם, על-פי רוב היתה דעתו על הרעיונות החדשים שלילית, אבל תשומת-הלב המצוינת בלבד כבר היא מפליאה אצל זקן, שעבד כל ימיו עבודת-הרוח וסבל כל ימיו עוני ומחסור, רדיפות ועלבון. ועבודתו לא פסקה עד ימיו האחרונים ממש. בשנת תרנ"ז הוא עורך את „לוח-אחיאסף“ לשנת תרנ"ח. בשנת תרנ"ט מוציאה חברת „אחיאסף“ את „דרך-תשובה“ ו„דרך לעבור גולים“, שכתב בשנת תרנ"ג. ובאותה שנה הוא מוציא ברוסית מחברת בשם – Палестинофильство, Сионизмъ и ихъ противники (Одесса 1899) ובימיו האחרונים הוא מדפיס בז'ארגון (ב„ציוניסטישע קאָפּיקע-ביבליאטהעק“ של ד"ר יוסף ספיר) שלש מחברות ציוניות: (1) „ראשון לציון. צום 25-יעהריגען יוביליי פון דער אידישער קאלאניזאציע אין ארץ-ישראל“; (2) „דער אדעססאָער פאלעסטינע-קאמיטעט“; (3) „גאולה תתנו לארץ“. ובחודש שלפני האחרון לחייו, כשכבר היה חולה מסוכן, עוד הספיק לכתוב מאמר עברי על אסיפת-קאטוביץ, שלא נדפס עד היום. בשנה האחרונה לחייו התחיל מרגיש, שקרב קצו. המחסור והיסורים החליאו את גופו מעט-מעט, ובחורף תרס"ט כבר חש והרגיש, שאיזו מחלה מקננת בו. יחסו אל מחלה זו, שהכיר בה מיד, שמחלת-הסרטן היא, היה ראוי לסטואיקן מימי-קדם. הוא לא נבהל מפני המות הנשקף לו ממחלה זו,

ואפילו לא התאונן: „לא צעיר אני עוד ונגד הטבע אין עצה ואין תחבולה. רק אחת הייתי רוצה: לסדר את כתבי ולראותם נדפסים לפני מותי“. כך אמר למפריו. ומיד נגש אל סדור-הכתבים. הוא חילק אותם לארבעה כרכים: בכרך הראשון באו כל אותם המאמרים, שהם עוסקים בתקון-הדת או שיש להם יחס אל שאלת התפתחות היהדות הדתית; בכרך השני נתן את שאר המאמרים הפובליציסטיים והבקרתיים, שהדפיס משנת תר"ל עד שנת תר"מ; בכרך השלישי – מאמרים על שאלות הספרות והחיים (חוץ מעניני חבת-ציון וציוניות), שהדפיס משנת תרמ"א עד ימיו האחרונים, – והכרך הרביעי מוקדש כולו לשאלות חבת-ציון וציוניות, ובשבילו תרגם עברית גם את מחברתו הרוסית הראשונה О возрождении, כדי שכל מה שכתב על עניני הציוניות ישאר לדורות בלשוננו הלאומית הנצחית. את מאמריו לא תקן הרבה, אבל התקונים המועטים פעמים שיש להם חשיבות מרובה, כי בהם הוא מחליף מלה קשה בְּרִפָּה בכל מקום שמדובר במאמריו מתקופת שנות-השבעים על קדשינו הלאומיים (הלשון העברית, ארץ-ישראל, התלמוד, ועוד). גם הערות חדשות ספח למאמריו וגם השמטות השמיט בהם, אבל במדה מצומצמת. להקורא מוטב לקרוא את המאמרים הישנים בצורתם החדשה, אך לשם האמת ההיסטורית ראוי היה, שיבוא חוקר הגון ויתן בסוף כל כרך את הדברים המתוקנים גם כמו שהיו בצורתם הישנה.

מצבו החמרי הוטב בשנים האחרונות. בסוף תרמ"ה קבל משרה בַּחברה קדישא של עיר אודיסה ובתחלת תרמ"ז נתמנה בה לגזבר. ועל משמרתו זו עמד עד יום מותו (מה שלא הועיל לאלמנתו ויתומיו לקבל מקהלת-ישראל באודיסה שכר-חדשי ידוע, כי הלשינו עליו לפני שר-העיר, שהיה ריבולוציונר!). משכורתו בַּחברה קדישא ובַּחברת-התמיכה נתנה לו אפשרות לחיות לא-בדוחק ולחנך את צעירי-בניו כהוגן. עד חצות-היום היה לו יחס אל קבורת-מתים ואחר חצות – אל תחית-עם-ישראל. וכי אין זה סמל נשגב של כל עבודתו הספרותית? – עד חצי-ימיו עמל לקבר את כל המת והנרקב בישראל סבא ואחר שעברו עליו שלשים ושמונה שנים, יותר מחצי-חיייו, יגע וטרח להחיות את ישראל הצעיר על-ידי נגיעה בקרקע-אבותיו, שמקבריהם יציצו לנו חיים חדשים, חיים עד העולם...

בחודש שבט, תר"ע נתגברה מחלתו, מחלת הסרטן. העבירוהו לבית-החולים ועשו לו נתוח, אבל – ללא-הועיל. ביום ו', ב' אדר ראשון, בשעה הרביעית בצהריים, רק שמונה שעות קודם פטירתו, דבר עם אוסישקין ושאל אותו, אם יש תקוה להרחבת ספר-התקנות של הועד לשוב אי: כל כך היה מסור לחבת-ציון עד הרגע האחרון לחייו!

ובליל-השבת, ג' אדר ראשון תר"ע, גנע ר' משה ליב ליליינבלום, וביום א', ד' אדר, הובל לקברות. לבית עולמו לוהו עשרות אלפי איש. ללויה כזו כמעט לא זכה שום אדם באודיסה. הספידוהו חבריו בחבת-ציון ובספרות עברית ורוסית. בעשרות ערים נעשו לו הספדים, וביחוד גדל המספד בארץ-ישראל. ובכל העתונים הישראליים, שיוצאים בכל הלשונות שבעולם, היו מאמרים ארוכים על ערכו בתור סופר ובתור עסקן. הועד החליט ליסד על שמו קופה להוצאת ספרי-למוד של ידיעות-הטבע ועבודת-האדמה בארץ-ישראל, — תכלית עיונית-מעשית כאחת, בטעם המנוח, הסופר-העסקן.

סיימתי את הספדי על קברו של מל"ל בדברים אלה: „כאשר פקוד יפקוד אלהים אותנו נעלה לארצנו לא רק את כתבי ליליינבלום הציוני, אלא גם את כתבי ליליינבלום המתקן והמטיף להשכלה. כי הציוניות שלו ושלנו לא היתה אפשרית בלא שתקדם לה ההשכלה, — הרמת רוח-האדם שבנו והשתחררות מתחת כבלי המסורת". ובזה אני מסיים גם את מאמרי: אנו חייבים להוקיר את העזבון הספרותי של ליליינבלום משנות הששים והשבעים לא פחות מעזבונו של ליליינבלום משנות השמונים ואילך. כי שניהם כאחד מראים לנו את כל צורתו של הענק, שקפל תחתיו את שתי התקופות האחרונות של יהודי-רוסיה בפרט, ובמדה ידועה — גם של עם-ישראל בכלל.